

УДК 34315

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.22>

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Марко С.І.,
*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9778-0570*

Марко С.І. Міжнародний досвід протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля.

Стаття присвячена поглибленому дослідженню міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля, що характеризуються неоднорідністю ціннісно-правових вимірів ментального сприйняття поведінки особи в певних умовах.

Наголошено, що формування міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля відбувалося під впливом екологічних криз та техногенних катастроф. На прикладі Європейського Союзу та США з'ясовано, що від нормативно-правових актів, які приймалися у другій половині XX ст. і містили зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, європейська спільнота «еволюціонувала» до безумовного захисту навколишнього природного середовища шляхом змін у кримінальному законодавстві. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства, збільшення кількості криміналізування окремих діянь проти довкілля свідчить про формування чіткої політики збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Акцентовано увагу на Конвенції про захист довкілля засобами кримінального законодавства CETS № 172, а також, на тому, що Рада та Європейський парламент у 2024 році, на основі компромісного рішення від 2023 року, офіційно прийняла Директиву, завданням якої є покращення розслідування злочинів проти довкілля.

Зазначено, що ЄСПЛ, керуючись принципом антропоцентризму, виробив практику розгляду справ, що стосуються охорони довкілля. Розглядалися такі справи і проти України. Практика ЄСПЛ свідчить про невелику кількість таких справ.

Наголошено, що система екологічного законодавства США складається із загальних законів (стосуються оцінки та нормування екопроцесів) та спеціальних законів (спрямовані на захист конкретних природних ресурсів та довкілля загалом). Кримінальна відповідальність за злочини проти довкілля передбачена федеральним законодавством, а також, законодавством окремих штатів.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, міжнародна практика, заходи покарання, фізичні особи, юридичні особи, Європейський Союз.

Marko S.I. International experience in combating criminal offenses against the environment.

The article is devoted to a deeper study of international experience in combating criminal offenses against the environment, which are characterized by the heterogeneity of the value-legal dimensions of the mental perception of a person's behavior in certain conditions.

It is emphasized that the formation of international experience of combating criminal offenses against the environment took place under the influence of environmental crises and man-made disasters. Using the example of the European Union and the USA, it is found out that from the regulatory legal acts that were adopted in the second half of the twentieth century. and contained the obligation of the European Union member states to introduce criminal liability for crimes against the environment into national

legislation, the European community “evolved” to unconditional protection of the environment through changes in criminal legislation. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law”, Framework Decision of the Council of the EU “On the Protection of the Environment through Criminal Law”, norms of criminal law, the increase in the number of criminalizations of certain acts against the environment indicates the formation of a clear policy of environmental preservation for future generations.

Attention is focused on the Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law CETS No. 172, as well as on the fact that in 2024, on the basis of a compromise decision from 2023, the Council and the European Parliament officially adopted a Directive, the task of which is to improve the investigation of crimes against the environment.

It is noted that the ECHR, guided by the principle of anthropocentrism, has developed a practice of considering cases related to environmental protection. Such cases have also been considered against Ukraine. The practice of the ECHR indicates a small number of such cases.

It is emphasized that the US environmental law system consists of general laws (concerning the assessment and regulation of ecological processes) and special laws (aimed at the protection of specific natural resources and the environment in general). Criminal liability for crimes against the environment is provided for by federal law, as well as by the laws of individual states.

Key words: criminal offenses against the environment, international practice, punishment measures, individuals, legal entities, European Union.

Постановка проблеми. Реалії розвитку сучасного соціуму, нажаль, демонструють суто споживацьке і не завжди правомірне ставлення людства до навколишнього природного середовища та до довкілля загалом. Такий підхід спричиняється до зростання кількості правопорушень проти довкілля у всьому світі.

Міжнародний досвід протидії кримінально протиправним посяганням правопорушенням проти довкілля є досить вагомим і цінним для України, адже в умовах збройної агресії проти України ми стикаємося з тим, що наш ворог безпринципно порушує основні правила і звичаї ведення війни, зокрема, масово вчиняються злочини саме проти довкілля. Для України також корисний досвід світової спільноти у боротьбі з організованою злочинністю у зазначеній сфері, що на жаль, у кризовий період розвитку нашого суспільства значно зростає.

Кримінальні правопорушення проти довкілля становлять серйозну глобальну загрозу, що вимагає скоординованих міжнародних зусиль для ефективного протистояння. Кримінологічна наука розглядає екологічну злочинність як складне багатовимірне явище, формування якого зумовлене соціально-економічними, політичними та культурними чинниками. Дослідження міжнародного досвіду дає змогу визначити дієві механізми запобігання, розслідування та покарання за екологічні правопорушення.

Важливо проаналізувати особливості міжнародної практики щодо задекларованої проблематики для формування загальнодержавної політики у боротьбі та протидії такого виду правопорушенням на основі передового досвіду цивілізованого світу.

Стан опрацювання цієї проблематики. Для всебічного аналізу і осмислення вказаної проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний доробок вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, які приділяли значну увагу міжнародному досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля, зокрема: М.Т. Гаврильців, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, К.П. Пономаренко, М.П. Куцевич, О.М. Кучів, Т.Л. Сироїд, Л.Ю. Тимофєєва, Ю.А. Турлова, Т.І. Фулей та інших.

Зазначені питання врегульовує відповідна нормативно-правова база, а саме: «Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства та інші.

В межах осмислення міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля зазначені наукові концепції та нормативно-правові акти повинні сприяти формуванню принципово нового підходу до розуміння кримінальних правопорушень проти довкілля, заходів їх попередження на основі загальноцивілізаційних норм і правил співіснування людства.

Метою статті є поглиблення дослідження міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля.

Виклад основного матеріалу. Виклики сьогодення доводять, що збереження довкілля, протидія кримінальним правопорушенням у задекларованій сфері є важливим аспектом дотримання і реалізації основних прав людини, адже право людини на стійке та здорове довкілля є основою повноцінного розвитку особи в біосоціокультурному вимірі.

Україна є однією з перших держав, що підписала і ратифікувала Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). Цей факт свідчить про пріоритетність збереження безпечного для життя та здоров'я довкілля.

Актуальність задекларованої проблематики для України підтверджується тим, що Міжнародна рада експертів з питань розслідування злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, яка діє при Офісі Генерального прокурора, започаткувала новий тематичний напрям, а саме: протидія злочинам проти довкілля. У такій діяльності доцільно співпрацювати з експертами та представниками міжнародних організацій [1].

Перш ніж здійснити характеристику міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля вважаємо доцільним акцентувати увагу на тому, що в Україні одним з основних правових засобів охорони навколишнього природного середовища від забруднення, протиправної експлуатації та нищення є кримінальна відповідальність за відповідні суспільно небезпечні діяння, які систематизовано в розділі VIII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти довкілля». У ньому визначено перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання природних ресурсів і охорони довкілля та встановлено відповідальність за їх вчинення. Зазначені суспільно небезпечні діяння є одним з найбільш небезпечних та розповсюджених видів злочинності загалом у світі (третьою за «дохідністю» після незаконного обігу наркотичних засобів, підробки товарів та торгівлі ними) [2, с. 125].

Світова практика протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля базується на особливостях національних правових систем, що характеризуються неоднорідністю ціннісно-правових вимірів ментального сприйняття поведінки особи в певних умовах. Безперечно, що незмінною складовою для усього цивілізованого соціуму є незаперечна цінність довкілля як середовища існування, розвитку та життєдіяльності людини.

У світовій практиці напрацьовані різні методи боротьби зі злочинністю проти довкілля, зокрема, в англо-американській правовій системі (США, Велика Британія) екологічна відповідальність характеризується досить жорсткими санкціями у вигляді штрафів і колективної відповідальності. У США функціонує Агентство з охорони довкілля, що співпрацює з правоохоронними органами для виявлення та розслідування екологічних злочинів.

Щодо континентальної правової системи, класичними представниками якої є Німеччина і Франція, то для неї притаманне впровадження суворих санкцій, включно з позбавленням волі за злочини проти довкілля. Також, в цих країнах діють спеціалізовані екологічні прокуратури.

Акцентуємо увагу на правових системах скандинавських країн (Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Фінляндія), особливістю яких є застосування превентивних заходів, що передбачають державний контроль, високий рівень екологічної освіти, а також стимулювання правомірної екологічно відповідальної поведінки.

Застосуванням жорстких адміністративних санкцій вирізняється азійський підхід (Китай, Японія). Цей регіон характеризується суворим державним контролем дотримання вимог екологічної безпеки.

Зазначимо, що результативною у протидії злочинам проти довкілля є скоординована діяльність Інтерполу (має спеціалізований підрозділ з боротьби з екологічною злочинністю) та Європолу (здійснює координацію розслідувань екологічних злочинів у країнах Європейського Союзу).

Окремо наголосимо на важливості Конвенцій ООН, наприклад, Базельська, Кіотська, Паризька угоди. Ці міжнародно-правові документи мають за мету глобальне врегулювання екологічних питань, а також, впровадження єдиних стандартів кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля.

Щодо європейської практики, то 04.11.1998 р. у м. Страсбурзі було укладено Конвенцію про захист довкілля засобами кримінального законодавства CETS № 172, яка визначає такі види покарання за злочини проти довкілля, як позбавлення волі, штраф, конфіскація майна, відновлення довкілля [3].

Прийняттю Конвенції сприяло прагнення європейської спільноти вжити ефективні заходи для того, щоб особи, що вчинили кримінальні правопорушення проти довкілля не могли уникну-

ти відповідальності. Ініціатива, втілена у цьому нормативно-правовому акті сприяє міжнародній співпраці та розвитку національних програм захисту довкілля.

Україна підписала Страсбургську конвенцію у 2006 році та не ратифікувала її. Значною кількістю країн-учасниць цей документ теж не був ратифікований.

Зазначимо, що у 2003 році прийняте Рамкове рішення Ради ЄС № 2003/80/JHA «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства». За сутнісно-змістовою характеристикою цей документ фактично дублює Страсбургську конвенцію, але вагомою позитивною характеристикою є фактичне зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля саме для юридичних осіб [4].

Ми погоджуємося з думкою науковців, що нормативно-правові акти, які спрямовані на уніфікацію законодавства в зазначеній сфері є певними глобальними стандартами, що «допомагають виявити деформації чинного національного законодавства, а також, створити засоби протидії впливу консервативних і кон'юнктурних факторів» [5, с. 94].

Акцентуємо увагу на тому, що Рада та Європейський парламент у 2024 році, на основі компромісного рішення від 2023 року, офіційно прийняла Директиву 2024/1203 про кримінально-правову охорону довкілля, завданням якої є покращення розслідування злочинів проти довкілля. Цей документ повинен замінити прийняті у 2008 та 2009 рр. Директиви Європейського парламенту та Ради про кримінально-правову охорону навколишнього середовища, положеннями якої від держав-членів ЄС вимагається застосовувати покарання з «ефективними, пропорційними та переконливими» кримінальними санкціями [6].

Важливо, що Рада та Європейський парламент збільшили кількість правопорушень існуючих у кримінальному законодавстві ЄС, з 9 до 20. Це розширює та уточнює тип забороненої поведінки, що шкодить довкіллю. Нові злочини включають торгівлю деревиною, яка є основною причиною вирубки лісів у деяких частинах світу, незаконну переробку забруднюючих компонентів суден і серйозні порушення законодавства про хімічні речовини [7].

Директивою передбачено запровадження суворіших заходів покарання як для фізичних, так і для юридичних осіб, а саме [7]:

1) для фізичних осіб: - за навмисні злочини, що спричинили смерть будь-якої особи, максимальний термін позбавлення волі не менше десяти років; - за кваліфікований злочин, що спричинив катастрофічні наслідки, максимальний термін позбавлення волі не менше восьми років; - за злочини, вчинені з серйозної необережності, що спричинили смерть будь-якої особи, максимальний термін позбавлення волі на строк не менше п'яти років; - за інші навмисні злочини, передбачені законодавством, максимальний термін позбавлення волі не менше п'яти років або не менше трьох років;

2) для юридичних осіб: - за найсерйозніші порушення максимальний штраф становить не менше 5% від загального світового обороту юридичної особи або 40 млн євро; - для всіх інших правопорушень максимальний штраф становить щонайменше 3% від загального світового обороту юридичної особи або 24 млн євро.

Нова Директива містить положення про «кваліфіковане правопорушення», яке застосовується за умови, що таке правопорушення є у переліку Директиви і вчинене умисно та спричиняє руйнування або незворотну чи довготривалу шкоду довкіллю. Державам-членам дається два роки з моменту набрання чинності нормативно-правовим актом, щоб адаптувати до нього норми національного законодавства [8].

Важливим є той факт, як зазначає Л.Ю. Тімофєєва, що Директива (ЄС) 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права від 11 квітня 2024 р. змінила підходи до відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля через встановлення необхідності криміналізувати окремі діяння проти довкілля. Суттєвим нововведенням є те, що криміналізації підлягають діяння вчинені з необережності, а не лише умисно. Також у Директиві визначено діяння, що вчиняються у формі серйозної недбалості [9, с. 263].

Зазначимо, що термін «серйозна недбалість», на перший погляд, є дещо оціночним поняттям, адже масштаб «серйозності» для кожної особи може бути різний, тому в національному законодавстві держав-членів виникла потреба обґрунтування його змісту, відповідно до норм кримінального права.

У 2025 році на засіданні постійного комітету CITES у Женеві оголошено про нову ініціативу GUARD Wildlife, а саме: Глобальна об'єднана акція зі скорочення та ліквідації організованих злочинів проти дикої природи. Передбачається, що реалізація цього проекту здійснюватиметься через взаємодію і партнерство між членами ICCWC – Секретаріатом Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, яким загрожує зникнення (CITES), Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) та Всесвітньою митною організацією (WCO) для посилення глобальної боротьби з організованою злочинністю проти дикої природи [10].

Зауважимо, часто, коли мова йде про довкілля, складається хибне враження відстороненості людського чинника. Насправді, людина є центром довкілля і мова йде саме про порушення її основоположних прав на безпечне довкілля, на можливість вільно розпоряджатися і користуватися його благами тощо.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), керуючись принципом антропоцентризму, виробив практику розгляду справ, що стосуються охорони довкілля. Розглядалися такі справи і проти України. Практика ЄСПЛ свідчить про невелику кількість таких справ. Рішення є, зокрема, по справах:

1. «Дубецька та інші проти України» (заява № 30499/03, рішення від 10.02.2011), щодо негативного екологічного впливу на навколишнє середовище виробничої діяльності певних підприємств, включаючи підтоплення, забруднення ґрунтових вод та повітря, а також, просідання ґрунтів [11, с. 40].

2. «Гримковська проти України» (заява № 38182/03, рішення від 21.07.2011), щодо використання вулиці з великою кількістю житлових будинків як транзитної дороги [11, с. 44]

3. «Дземюк проти України» (заява № 42488/02, рішення від 04.09.2014), щодо незаконного облаштування кладовища біля приватного будинку, що призвело до забруднення джерел постачання заявника питною водою [12].

Можна зробити висновок, що Європейський Союз активно вдосконалює нормативно-правове регулювання охорони довкілля, зокрема, позитивним аспектом є криміналізація ряду правопорушень, що сприяє результативній боротьбі з організованою злочинністю у даній сфері.

Акцентуємо увагу на протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля у США. Найперше зазначимо, що через мовно-сміслові навантаження, міжнародну термінологію не завжди можна уніфікувати. Зокрема, в законодавстві США домінують терміни «екологія», «екологічні злочини», «екологічна політика», «природне середовище», що змістово охоплюють категорію «довкілля».

Система екологічного законодавства США складається із загальних законів (стосуються оцінки та нормування екопроцесів) та спеціальних законів (спрямовані на захист конкретних природних ресурсів та довкілля загалом).

Основними нормативно-правовими актами в системі екологічного права США є Закони: «Про національну екологічну політику» (1969 р.), «Про чисту воду» (1977 р.), «Про контроль за пестицидами» (1972 р.), «Про дику природу» (1964 р.), «Про чисте повітря» (1955 р.), «Про вимираючі види» (1973 р.), «Про земельну політику та управління» (1978 р.).

Щодо кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, то вона передбачена федеральним законодавством, а також, законодавством окремих штатів. Це питання досить актуальне, тому практично в усіх федеральних законах передбачена кримінальна відповідальність за вчинення таких злочинів.

Такі норми «інкорпоровані у кримінальному кодексі США, який фактично є багатотомним зводом чинних законів з наскрізною їх нумерацією. Опубліковано 50 томів, що містять повні тексти федеральних законів з анотаціями до них [13].

Кожен злочин проти довкілля деталізований у законодавстві і охоплює усі сфери життєдіяльності людини (використання надр, водних і лісових ресурсів, енергетичних систем тощо).

За характером і суспільною небезпечкою злочини поділяють на тяжкі (за їх вчинення передбачено від 1 року позбавлення волі і до найвищої міри покарання) і ті, що не пов'язані з тяжкими (покарання у вигляді штрафу і до 1 року позбавлення волі).

Злочин, вчиняючи який, винна особа усвідомлює, що в результаті її навмисного діяння інші особи піддаються безпосередній небезпеці, кваліфікується як особливо тяжкий і тому кримінальна відповідальність встановлена за: умисне забруднення вод; умисний викид в атмосферу шкідли-

вих або особливо шкідливих забруднюючих речовин, зазначених в спеціальних переліках; умисне транспортування, зберігання, переробку і експортування зазначених в спеціальних переліках шкідливих відходів, відпрацьованих нафти і нафтопродуктів, а також медичних відходів [13].

Якщо такі злочини вчиняються юридичною особою, то розмір штрафу може досягати 1 млн доларів.

До федеральних злочинів, об'єктом яких визначено безпосередньо життя і здоров'я людей, відносяться ще такі протиправні дії, як псування питної води шляхом скидання або введення іншим способом забруднюючих речовин в систему громадського водопостачання з метою заподіяння шкоди людям, а також замах або загроза цього. За вчинення такого злочину передбачено, поряд зі стягненням штрафу, позбавлення волі на строк до 20, а за замах або загрозу вчинення до 10 років позбавлення волі [13].

Як бачимо, питання відповідальності за правопорушення проти довкілля у законодавстві США відображено доволі ґрунтовно. Та з недавнього часу ситуація почала змінюватися в дещо негативний бік. Зокрема, у 2024 році Д. Трамп запланував повністю вивести США з Паризької угоди по клімату, також, знято обмеження з викидів у водойми, збільшилися норми допустимості хімічних і інших викидів [14].

Враховуючи міжнародно-правовий досвід та національну політику, для ефективності кримінально-правового захисту довкілля необхідно увідповіднити та узгодити національне законодавство з міжнародними стандартами; посилити міжнародну співпрацю у розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля; запровадити санкції за вказані протиправні діяння щодо юридичних осіб.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що формування міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля відбувалося під впливом екологічних криз та техногенних катастроф, що відображалось в нормативно-правових актах саме через встановлення правил поведінки і взаємодії людства у довкіллі, з метою недопущення незворотних наслідків безвідповідального користування благами природи і цивілізації.

Аналіз міжнародного досвіду протидії злочинності проти довкілля засвідчує, що саме комплексний підхід, який включає превентивні заходи, жорсткі санкції, ефективну роботу правоохоронних органів та міжнародне співробітництво забезпечить ефективні результати боротьби з цим явищем. Удосконалення національної кримінальної політики шляхом адаптації результатів передових світових практик сприятиме посиленню захисту довкілля та забезпечить стабільний розвиток суспільства.

На прикладі Європейського Союзу та США з'ясовано, що від нормативно-правових актів, які приймалися у другій половині XX ст. і містили зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, європейська спільнота «еволюціонувала» до безумовного захисту навколишнього природного середовища шляхом змін у кримінальному законодавстві. Конвенція «Про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства, збільшення кількості криміналізованих діянь проти довкілля свідчить про формування чіткої політики збереження довкілля для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Документування воєнних злочинів, які спричиняють шкоду довкіллю, стане окремим напрямом роботи Міжнародної ради експертів. *Офіс Генерального прокурора*. 2024. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-vojenni-zlocini-proti-dovkillya-stane-okremim-napryamom-roboti-miznarodnoyi-radi-ekspertiv>.
2. Чечерський В.І. Ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Право. 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 123–128.
3. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства. *ІПС ЛІГА: ЗАКОН*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU98252>.
4. Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law. *An official website of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_framw/2003/80/oj/eng.

5. Турлова Ю. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Теорія і практика*. 1-2(17). 2016. С. 92–95.
6. Пономаренко К. Кримінально-правові наслідки екологічних правопорушень, вчинених суб'єктами господарювання. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/11/Ponomarenko_Mitrah.-10.11.pdf.
7. Environmental crime: Council and European Parliament reach provisional agreement on new EU law. 2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/11/16/environmental-crime-council-and-european-parliament-reach-provisional-agreement-on-new-eu-law>.
8. Environmental crime: Council clears new EU law with tougher sanctions and extended list of offences. 2024. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/26/environmental-crime-council-clears-new-eu-law-with-tougher-sanctions-and-extended-list-of-offences>.
9. Тимофєєва Л.Ю. Кримінальні правопорушення проти довкілля: пропорційність в контексті апроксимації актів Європейського Союзу. *Вісник асоціації кримінального права України*. Том 2. № 22. 2024. С. 260–284.
10. EU, ICCWC, and civil society join forces to combat wildlife crime. *United Nations*. 2025. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2025/January/eu--iccwc--and-civil-society-join-forces-to-combat-wildlife-crime.html>.
11. Фулей Т.І., Кучів О.М. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді. 2018. 89 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_30.01.2018%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf.
12. Справа «Дземюк проти України» (Заява № 42488/02). ВРУ. *Законодавство України*. 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a51#Text.
13. Що загрожує порушникам екологічного законодавства в США? *ECOBUSINESS*. 2021. URL: <https://ecolog-ua.com/news/shcho-zagrozhuje-porushnykam-ekologichnogo-zakonodavstva-v-ssha>.
14. Трамп планує відмовитися від політики захисту довкілля й вийти з Паризької угоди. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3925144-tramp-planue-vidmovitisa-vid-politiki-zahistu-dovkilla-j-vijti-z-parizkoi-ugodi-nyt.html>.